

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

el-Cezîre’de Bir Selçuklu Valisi: Şemsü’-d-Devle Çökürmüş

A Seljuk Governor In al-Jazîra: Shams al-Dawla Chokermish

Burak Nazif Sarıcı¹

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

Öz

Bu makalede el-Cezîre’deki Selçuklu hâkimiyetinin önemli isimlerinden Şemsü’-d-devle Çökürmüş’ün yaşantısı ve onun hayatı üzerinden mensubu bulunduğu ümerâ sınıfının konumu incelenmiştir. İslâm coğrafyacılarının ciltler dolusu anlatıları içerisinde el-Cezîre bölgesi önemli bir yere sahip olmuştur. Bölgenin iklimi, kaynakları ve barındırdığı çeşitli zenginlikler coğrafyaya merak duyan âlimler ve seyyâhlarca dillendirilmiş; bu çevrede müverrihlerin kaydettiği birçok hadise asırlar içerisinde meydana gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde önemini yitirmeyen el-Cezîre, Selçuklu çağında da kıymetini korumuştur. Tuğrul Bey devrinden itibaren Selçukluların ilgisi bu coğrafyaya kaymaya başlamış ve bölge üzerindeki en belirgin kazanımlar Melikşah devrinde elde edilmiştir. Diğer taraftan Selçuklu Devleti’nin genişleyen sınırları ele geçirilen yeni kentleri yönetecek güçlü bir idareci sınıfı da meydana getirmekteydi. Selçuklu idaresine giren el-Cezîre kentleri merkezden sevk edilen emîrler ya da yerel hanedanlar tarafından sultana bağlılık göstermek şartıyla yönetilmekteydi. Bu noktada karşımıza çıkan ve ilk olarak Cezîre-i İbn Ömer, sonrasında ise Musul, Nusaybin, Harran gibi şehirleri idaresi altında toplayan Şemsü’-d-Devle Çökürmüş, bahsedilen yönetici emîrlerden birisiydi. el-Cezîre’de yaklaşık 15 yıl idarecilik yapan Çökürmüş, özellikle Berkıaruk-Muhammed Tapar çatışması sırasında iyice güçlenmiş ve ikbal yıllarını yaşamıştı. Kendi devrindeki ümera sınıfının tipik bir mensubu konumundaki Çökürmüş’ün hayatı, devrin siyasi tarihi için önemli olduğu kadar toprak sahibi, zengin emîrlerin vaziyetine ve zayıflayan devlet içindeki konumlarına dair güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Abstract

This article focuses on the life of Shams al-Dawla Chokermish, one of the most important figures of the Seljuk rule in al-Jazîra, and the position of the umarâ class through his life. The region of al-Jazîra has had an important place in the voluminous narratives of Islamic geographers. The climate, resources and various riches of the region were mentioned by scholars and travellers who were interested in geography, and many events recorded by historians took place in this region over the centuries. al-Jazîra, which did not lose its importance in the historical process, maintained its value in the Seljuk era. From the time of Tuğrul Beg, the Seljuks interest started to shift to this geography and the most significant gains in the region were achieved during the reign of Malik Shah. On the other hand, the expanding borders of the Seljuk Empire also created a strong administrative class to govern the new cities. The cities of al-Jazîra that came under Seljuk rule were ruled by emirs dispatched from the centre or by local dynasties on condition of loyalty to the sultan. One of these emirs was Shams al-Dawla Chokermish, who first ruled Jazîra Ibn ‘Umar and later Musul, Nusaybin, and Harran. Chokermish, who ruled al-Jazîra for about 15 years, became especially powerful during the Berkıaruk-Muhammed Tapar conflict and lived his glory years. The life of Chokermish, who was a typical member of the umera class of his time, is not only important for the political history of the period, but also constitutes a good example of the position of landowning, wealthy emirs and their position within the weakening state.

Anahtar Kelimeler

Şemsü’-d-devle Çökürmüş • Musul • Cezîre-i İbn Ömer • Ümerâ • Berkıaruk • Muhammed Tapar

Keywords

Shams al-Dawla Chokermish • Mosul • Jazîra Ibn ‘Umar • Umarâ • Berkıaruk • Muhammad Tapar

“ Atıf | Citation: Sarıcı, Burak Nazif. "el-Cezîre’de bir Selçuklu valisi: Şemsü’-d-devle Çökürmüş." *Tarih Dergisi–Turkish Journal of History* 86 (2025): 15–34. <https://doi.org/10.26650/iutd.1614866>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Sarıcı, B. N.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Burak Nazif Sarıcı buraksarici95@gmail.com

Extended Summary

This study focuses on the life of Shams al-Dawla Chökermish and seeks an answer to the question of the role of the umarā class during the Seljuk struggle for the throne and their relationship with the weakening of the state through Chökermish's life. Shortly after its foundation, the Seljuk State had succeeded in expanding the territory it ruled over a wide area. As a result of this expansion, the administration of the captured lands became an important issue. In this respect, local dynasties or emirs appointed by the centre assumed an important role and a strong administrative class emerged to govern the new cities. Especially the struggle for the throne that started after the death of Malik Shah would bring these emirs to an even more important position. The region of al-Jazīra, which was captured by the Seljuks, was important with its strategic location, developed cities and commercial potential. From the early years of the Seljuk Empire, its interest in this geography began to shift and the most significant gains in the region were achieved during the reign of Malik Shah. With these gains, the Seljuk authority in the region was consolidated and rulers loyal to the Seljuk centre took over the administration in the cities of al-Jazīra. Shams al-Dawla Chökermish, who started to make a name for himself in the region shortly after the death of Malik Shah, was one of these ruling emirs.

Chökermish, one of the emirs of Turkish origin, first established his rule in Jazīra Ibn 'Umar and succeeded in extending it to Mosul, Nusaybin and Harran, the major cities of the region. After Jazīra Ibn 'Umar, he could not immediately establish the control of Mosul, which was his main target, and had to obey Kurboga for a while. Chökermish, who knew politics well, adopted a peaceful attitude towards Kurboğa, whom he realised he could not overcome, and sided with him. In the sultanate struggles of the reign of Berkyārūk, he endeavoured to take part in the side of Kurboga. The real rise in his career started after the death of Kurboga. The transfer of Mosul administration to Turkmen Musa's control mobilised Chökermish and he was able to dominate the city after a while. Chökermish's era of prosperity began after he seized control of Mosul. Chökermish's expanding sovereignty in al-Jazīra and his increasing wealth are covered in detail in the sources of the period. Chökermish, who belonged to the class of wealthy and landowning emirs, set a good example for the umarā of the period in his administration and political career. Chökermish, who prioritised his own interests and did not hesitate to fight even against members of the Seljuk dynasty when necessary, did not hesitate to propagandise his victory over Muhammad Tapar against his other rivals. Chökermish, who never saw war against his enemies as the primary solution, drew attention with his wise and foresighted politics and endeavoured to collapse his rivals from within or to buy them off with money.

Chökermish's main regional struggle was with the Artuqids and he confronted Soqman many times. Due to their common interests, the two formed an alliance against the Crusaders in Harran, but their relationship was not good in this particular incident. Chökermish captured the Count of Urfa, one of the Crusader leaders captured during the war, from Soqman's tent and made him a prisoner on his own behalf. Yāqutī, a descendant of the Artuqids, also encountered Chökermish and lost his life during a battle with him. Another Artuqid, İlghazi, also confronted Chökermish but was unable to gain the upper hand against him. Chökermish was able to break the alliance of İlghazi-Rıdvan formed against him thanks to his political intelligence and he was able to remove this threat by separating his rivals from each other. His rule in Mosul also crossed the paths of Chökermish and İmādeddīn Zengī, and Zengī, who would make his name in the near future of the Islamic world, lived under his patronage in the city.

Chökermish's dominance over the rich cities of al-Jazīra increased his influence and he confronted Muhammad Tapar, a member of the Seljuk dynasty and the future sultan of the state. Muhammad Tapar, who besieged Mosul, could not overcome Chökermish's strong defence and could not capture the city. Meanwhile, the news of Berkyārūk's death stopped Chökermish and he went to Muhammad Tapar and made peace with him. Muhammad Tapar, who should have focused on the struggle for the throne, had to leave Chökermish in his place and postpone the problem with him to a later date. Chökermish's successful defence of Mosul cannot be explained solely by military motives. Chökermish had a characteristic not seen in all the umarās of the period, for he was a ruler who was very popular with his people. The people of Mosul had great affection for Chökermish and did not hesitate to fight the Seljuk dynasty for him. When they saw Chökermish go to Muhammad Tapar to discuss the terms of surrender, the people were in great mourning and this did not escape the attention of the future sultan. Muhammad Tapar kept his meeting with him short and told him to return to his people, and the people of Mosul showed loyalty to his family even after the death of Chökermish. His success against Muhammad Tapar further increased Chökermish's prestige and in time he showed some disobedience towards the Seljuk capital. Muhammad Tapar, who had not forgotten the problem he had had with him in the past, removed Chökermish from his duties and appointed another emir, Chavli, in his place. Chökermish disobeyed this order and preferred to fight. Although Chavli was a formidable opponent, Chökermish was confident

in himself and believed that his army, which was larger than his rival, would prevail. Meanwhile, Chökermish, who was advanced in age and paralysed, personally participated in the battle with Chavli, but his army was defeated. With the death of his guards who were in charge of protecting him, Chökermish was captured. His captivity with Chavli was difficult and humiliating, and he died after a while. Chökermish became one of the most important symbols of the Seljuk rule in al-Jazîra and established a rich power by winning the love of his people. He is a good example for the emirs of the Seljuk period with his administrative approach, activities, policy and independent behaviour. His career started from the lower ranks of the military organisation and, thanks to the opportunities and weaknesses offered by the Seljuk administrative system, he rose to become the number one name in Al-Jazîra, but he died at the peak of his power.

Giriş

Sultan Melikşah’ın ülkeyi yönettiği 20 yıl sonunda Selçukluların bayrağı geniş bir sahada dalgalanmıştı. Sultan bizzat sefere çıkmadığı yerlere güvendiği emîrlerini göndermiş ve adına hutbe okutulan toprakların yüzölçümü, seleflerinin ulaşabildiklerini bir hayli geçmişti. Melikşah’ın başarılarını bir ileri noktaya taşımak istediği yıllarda aniden ölmesi toprakların büyüklüğünde bir değişiklik yaşatmadıysa da devletin istikbal güneşini söndüren yılları başlatmıştı. Selçuklu topraklarında yaşanan taht mücadeleleri ülkeyi ekonomik ve sosyal bir yıkıma uğrattığı gibi devlet nizâmındaki eksiklikleri de gün yüzüne çıkardı. Melikşah’ın genç yaştaki evlatları kendi ikballeri adına eskiden babalarına hizmet etmiş tecrübeli ancak kazançlarını koruma konusunda acımasız olabilen vezirlere ya da emîrlere güvenmek zorunda kaldılar. Bu dönemde devletin askerî ve bürokratik kademelerindeki şahıslar belki de daha önce hiç olmadıkları kadar değerli hâle geldiler. Nitekim onların sağlayacakları destek ve tutacakları taraf, tahtın yeni sahibini belirlemek açısından önemliydi. Kargaşanın ve çıkar ilişkilerinin hüküm sürdüğü iç savaş yıllarında bazı emîrlar kendi iktâ topraklarındaki otoritelerini artırıp bölgesel bir güç olarak yükseldiler. İlk başta Cezîre-i İbn Ömer daha sonra ise Musul ve Nusaybin gibi zengin ve büyük kentlerde iktidarını kuran Şemsü’l-devle Çökürmüş de bu sınıftaki emîrlardan birisiydi. Melikşah devrinde yapılan Âmid ve Meyyâfârikîn seferi sayesinde karşısına çıkan fırsatları iyi değerlendirmiş, sabır ile yürüttüğü politikaları onu el-Cezîre’nin bir numaralı adamı yapmıştı. Çökürmüş hakkında yapılan bu çalışmanın temel düşüncesi Selçuklu taht mücadelesi esnasında emîrların nasıl bir rol oynadığına odaklanıp bu kişilerin devletin zayıflamasıyla nasıl bir ilişkileri olduğu sorusuna Çökürmüş örneği üzerinden cevap arayabilmektir. Melikşah sonrası dönemde yaşanan yaklaşık on yıllık sürede birçok emîrin adını görmek mümkün olsa da Çökürmüş bunlar arasında kıymetli bir yere sahiptir. O, at sırtından inmeyen bir kahraman olmadığı gibi yalnızca sarayında ikamet edip olayları uzaktan izleyen bir şahıs da değildir. Çökürmüş; kurnazlığı, yerine göre cesareti ve kibri, siyasetten anlayıp düşmanlarını okumayı bilmesi ile çok yönlü bir karakterdir. Onun sahip olduğu birden fazla özellik, devrin ümerasına dair çoklu bir portreyi örneklendirebilmesi açısından kıymetlidir. İslam toplumunun saltanat mücadeleleri ve Haçlı tehdidi ile yüzleştiği yıllara denk gelen Çökürmüş’ün hâkimiyet günlerini incelemek, Selçuklu idare sistemindeki çöküntüyü görmemizi sağlayacaktır.

1. Cezîre-i İbn Ömer’de Selçuklu Sancaktarlığı

Melikşah’ın memlûkleri arasında yer alan¹ Çökürmüş 440 (1048-1049) yılı civarında doğmuştu.² Hem kaynakların ifadelerinden hem de isminin etimolojisinden Türk kökenli olduğu anlaşılmaktadır.³ Onun hikayesinin ilk yılları karanlıktadır. Gençlik çağında yaptıkları veya orduya nasıl dâhil olduğu gibi konular bilinmemektedir. Buna rağmen Tuğrul Bey’in saltanat yıllarında doğduğu bilgisinden yola çıkarak Alp Arslan devrinde askerî zümreye girdiği düşünülebilir. Onun bu meçhul yılları Melikşah’ın emriyle gerçekleştirilen Âmid, Meyyâfârikîn ve el-Cezîre seferine kadar devam etmiştir. Çökürmüş’ün ismini ilk gördüğümüz yıllar bu süreç ve sonrasındaki gelişmelere denk gelmektedir. Sultan Melikşah, Mervânî yönetimindeki Âmid ve Meyyâfârikîn üzerine bir sefer tertip etme kararı alınca ordusunun başına halifenin eski veziri Fahrü’l-devle

¹İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir fî’l-Devleti’l-Atâbekiyye*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymat, Kahire 1963, s. 16; Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, Risâletü’l-Âlemiyye, I, Beyrut 2017, 104; İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin Şeyyâl, I, Kahire 1957, 28.

²1107 senesinde vefat eden Çökürmüş’ün bu esnada 58-60 yaş civarında olduğu bilinmektedir. Bu nedenle onun doğum tarihini 1048-1049 yılı civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebu’l-Fidâ, *el Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, thk. Mahmud Dayyub, II, Beyrut 2000, 221.

³İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir*, 16; Ebu’l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., II, Ankara 1999, 345; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 215. Çökürmüş kelimesi Türkçe kökenli olup nadir rastlanan isimlerdendir. Bu ismin kökenine dair bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti’t-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., Ankara 2020, s. 256; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, II, İstanbul 1999, 632.

b. Cehîr'i geçirmiştir. Fahrü'd-devle, 3 Sefer 478'de (31 Mayıs 1085) Âmid'i, 6 Cemâziyelevvel 478'de (30 Ağustos 1085) ise Meyyâfârikîn'i zapteder. Harekâtına devam eden Fahrü'd-devle aynı yıl içerisinde Cezîre-i İbn Ömer'e de hâkim olur.⁴ Çökürmüş, bu seferde bulunmuş olmalıdır⁵ zira Mervânilerin son hükümdarı Mansur b. Nasru'd-devle b. Mervan'ı bir süre sonra Cezîre-i İbn Ömer'de o yakalayacaktır. Çökürmüş tarafından yakalanan Mansur, bir Yahudi'nin yanına bırakılır ve daha sonra da burada vefat eder.⁶ Bu hadisenin tarihini hicri 489 (1095-1096) olarak kaydeden İbnü'l-Esîr, aynı senenin olaylarını anlatırken Çökürmüş'ten Cezîre-i İbn Ömer kentinin hâkimi sıfatıyla bahsetmektedir.⁷ İbn Şeddâd ise şehrin Çökürmüş tarafından ele geçiriliş tarihini 487 (1094-1095) olarak kaydetmektedir.⁸ İbn Şeddâd, Mansur'un ölümü hadisesinden bahsetmez. O, yalnızca Çökürmüş'ün şehre yönelip orayı ele geçirdiğine değinir.⁹ Bu bilgiler İbnü'l-Esîr ile mukayeseli okunduğunda Çökürmüş'ün Cezîre-i İbn Ömer'deki hâkimiyetinin 487 yılında başladığına kanaat getirilebilir.

Çökürmüş, hâkimiyetini sağlamlaştırarak Cezîre-i İbn Ömer'e iyice yerleşmişti. Selçuklu tahtı için devam eden mücadele, onun bu noktada işini kolaylaştırmış olmalıdır. Onun asıl hedefi sükûnetin bir türlü sağlanamadığı Musul şehrinin geleceğinde pay sahibi olmaktı. Musul'un Selçuklu üstünlüğünü kabul etmesi Tuğrul Bey zamanına kadar uzansa da Ukaylî ailesinin mensupları uzun yıllar şehrin yönetiminden sorumlu olmuşlardı. Bu hanedana mensup Müslim b. Kureys, Alp Arslan ve Melikşah döneminde Selçuklu yönetimine bağlı kalarak Musul'un idaresini kendi uhdesinde tutabilmişti. el-Cezîre ve Suriye'deki gücü gün geçtikçe artan Müslim'in, Kutalmışoğlu Süleymanşah ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmesi, Musul'un da kaderini etkilemişti.¹⁰ Müslim, bölgenin siyasî denkleminde önemli bir karakterdi ve aynı zamanda Selçuklu ailesi ile sıhriyet bağı bulunuyordu. Müslim, Melikşah'ın halası Safiye'nin eşiydi ve onun ölümünden sonra bu hatun, Müslim'in kardeşi İbrahim ile evlenmişti.¹¹ Bununla birlikte İbrahim'in Musul'daki hâkimiyetini onaylamayan Sultan Melikşah onun yerine Fahrü'd-devle'yi görevlendirmişti. Melikşah'ın ölümü ise Ukaylîler için yeni bir fırsat doğuracaktı. Kendisi de Selçuklu soyundan gelen Safiye Hatun, oğlu Ali'yi yanına alarak Musul'a gitti. Öte yandan Terken Hatun tarafından serbest bırakılan İbrahim de kente geldi.¹² Ukaylîler için gelişmeler bir müddet olumlu seyretse de dengelerin değişmesi uzun sürmedi. Selçuklu tahtında hak iddia eden Tutuş, Musul'da kendi hâkimiyetini kabul ettirmek istiyordu. İbrahim ise buna yanaşmadı ve yapılan savaşta hayatını kaybetti.¹³ İbrahim'in ölümü üzerine Tutuş, şehrin yönetimini halasının oğlu Ali'ye bırakarak kendi mücadelesine yöneldi.

Tutuş ilerleyen süreçte, kendi saflarından ayrılıp Berkyaruk'un tarafına geçen Haleb valisi Aksungur ve Urfa hâkimi Bozan'ı öldürmüş, Kürboğa'yı ise Hıms Kalesi'ne gönderip hapsedmişti.¹⁴ Tutuş'un giriştiği saltanat mücadelesi esnasında ölmesi, Suriye'deki dengeleri değiştirmeye başladı ve Haleb'i ele geçiren Rıdvan b. Tutuş, Berkyaruk'tan gelen mektup üzerine Kürboğa ile kardeşi Altuntaş'ı serbest bırakmak zorunda

⁴Ebu'l-Fidâ, a.g.e., II, 9.

⁵Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 85; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021, s. 154.

⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, trc. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yay., X, İstanbul 1987, 215; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, nşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Kahire 1959, s. 247; Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *DİA*, XXIX, 231.

⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216.

⁸İzzeddîn İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'î's-Şâm ve'l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekeriyâ Abbâre, III, Dimaşk 1978, 218.

⁹İbn Şeddâd, a.g.e., III, 218.

¹⁰İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 118; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 215; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûn'l-Edeb*, nşr. Necib Mustafa Fevvez-Hikmet Keşli Fevvez, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, XXVII, Beyrut, 62-63.

¹¹Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 32.

¹²Gök, a.g.e., s. 32.

¹³İbnü'l-Kalânîsî, a.g.e., s. 123; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092 – Şubat 1095)" *Belleten*, 27/107, (1963), s. 416-417.

¹⁴İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 15; Ebû Şâme, a.g.e., I, 102; İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 229.

kaldı.¹⁵ Kürboğa tanınan bir emîrdi ve serbest kaldıktan sonra kendisine katılan askerlerle birlikte Harran’ı ele geçirip Nusaybin’e yöneldi. Burada ikamet eden Müslim b. Kureyş’in bir diğer oğlu Muhammed, Kürboğa ile anlaşmak istese de onun tarafından esir edilerek öldürüldü. Kürboğa buraları ele geçirdikten sonra asıl hedefi Musul’a odaklandı ancak şehirdekiler ona karşı direnmeye kararlıydılar. Kürboğa ve kardeşi Altuntaş, Musul’u kuşatırken şehrin hâkimi Ali b. Müslim müttelik arayışına girmişti. Kürboğa tehdidinden kurtulmak isteyen Ali’nin yardım istediği kişi Cezîre-i İbn Ömer’de bulunan Çökürmüş’dü.¹⁶ Emîrler arasındaki rekabet ve zayıf bağlarla örülüp çıkar birliktelikleri Selçuklu topraklarında yeni karışıklıklar doğuruyordu. Bu davet, Çökürmüş için iyi bir fırsattı ve tereddütsüz harekete geçerek Kürboğa ile savaşılmaya gitmişti. Yardım teklifini kabul eden Çökürmüş, Musul’u ele geçirmesinin o an için mümkün gözükmediğini biliyor olsa da bu kararının arkasındaki beklenti geleceğe yönelikti. Zira Çökürmüş, Kürboğa’nın daha fazla güçlenmesini istemiyordu. Destek vermeyi kabul ettiği Ali b. Müslim baş etmesi daha kolay bir rakipti. Emîrler arasındaki rekabet hassas bir siyaset yürütmeyi mecburi kılıyordu. Kürboğa’nın Musul’u ele geçirmesi, Çökürmüş’ün gelecekteki plânlarını doğrudan etkileyecek bir tehditti. Bu düşüncelerle yola çıkan Çökürmüş’ün tasarıları kısa bir süre sonra bozuldu ve şehrin yakınlarında Altuntaş’a karşı mağlup düşerek kaçmak zorunda kaldı. Yaşadığı yenilgi Çökürmüş’ü yeni bir stratejiye yöneltti. Atacağı yeni adım daha önceki girişiminden tamamen farklıydı ve o, savaşmak yerine Kürboğa’ya itaat bildirerek aradaki ilişkileri güçlendirmeyi tercih etti. Mevcut şartlar altında rekabetin kendisi adına sürdürülebilir olmayacağını anlayan Çökürmüş, itaatinin göstergesi olarak Kürboğa’ya Musul kuşatmasında yardım etmeye başladı.¹⁷ Çökürmüş yenilgiden ders çıkarmayı başarabilmiş ve Kürboğa’nın bir sonraki hedefi olmaktan kurtulabilmek için onunla ilişkilerini düzeltmek istemişti. Açlıktan perişan hâle gelen, yakacak malzemesi kalmadığı için pamuk parçaları ile katran yakan Musullular kuşatmaya daha fazla dayanamamış ve şehir Kürboğa’nın eline geçmişti.¹⁸ Ali b. Müslim ise bindiği bir kayak ile şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Musul üzerinde yaşanan bu çekişmeler emîrlerin mücadelesine dair iyi bir örnektir. Gücü artan emîrler kendilerinden daha zayıf olanları bastırıp onlara karşı hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı. Sultanların ise bilhassa merkeze uzak coğrafyalarda yaşananlara dair güçlü bir iradesi yoktu ve kendi otoritelerini yetkilendirdikleri emîrler üzerinden sağlamak çabasındaydılar.¹⁹

Kürboğa’nın Musul hâkimiyetini kabullenmek zorunda kalıp itaat bildiren Çökürmüş’ü bundan sonra Sultan Berkayaruk ile kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar mücadelesinin bir tarafı olarak görmekteyiz. Nizâmü’l-mülk’ün oğlu Müeyyidü’l-mülk, Emîr Üner’i isyana teşvik ettikten sonra onun öldürüldüğünü haber almış bunun üzerine de Melikşah’ın bir diğer oğlu Gence meliki Muhammed Tapar’ı saltanat davasına teşvik etmişti.²⁰ İki kardeş arasında başlayan ve Selçuklu ülkesinin yakın geleceğini harap hâle getirecek veraset savaşının başlangıcında Muhammed Tapar’ın itibarı artmıştı. İki kardeş arasında yaşanan bu yeni mücadeleyi yakından takip eden Selçuklu emîrleri ise kendileri adına en doğru tarafta olmaya gayret ediyor ve gelişmelere göre politikalarını belirliyorlardı. Muhammed Tapar’ın o an için üstünlüğü eline alması Gevherayin, Kürboğa ve Çökürmüş gibi emîrlerin ilgisini celbetti. Aralarında anlaşıp Muhammed Tapar’a itaatlerini sundular ve onun yanına gittiler.²¹ Bu gelişmeler, emîrlerden sağlanacak desteğin kıymetini bilen Muhammed Tapar için memnuniyet vericiydi. Selçuklu ülkesindeki siyaset, dönemlik gelişmelere bağlı olarak değişim gösteriyor ve emîrler, kazanan tarafın yanında olmaya gayret ediyorlardı.

¹⁵İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; Ebû Şâme, *a.g.e.*, s. 103; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târihi’l-A’yân* nşr. Muhammed Enes Elhin, Kamil Muhammed el-Karat, İbrahim ez-Zeybek, XX, Risâletü’l-Âlemiyeye, Beyrut 2013, 20.

¹⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216.

¹⁷İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216.

¹⁸İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir*, s. 16; Gök, *a.g.e.*, s. 33; Abdülkerim Özeydin, “Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa”, *Tarih Dergisi*, sayı 36 (2000), s. 410.

¹⁹Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İÜ Yay., İstanbul 2001, s. 157.

²⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 238; Özeydin, *Berkayaruk*, s. 56.

²¹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 239.

Melikşah’ın evlatları arasındaki anlaşmazlıklar devam ederken Selçuklu toprakları yeni bir tehditle yüzleşmişti. Batı sınırlarından gelen bu yeni düşman Haçlılardı. Birinci Haçlı Seferi’ne katılan ordular İznik’i ele geçirdikten sonra Türkiye Selçuklu arazisini geçmişler ve Antakya önlerine gelerek şehrin muhasarasına başlamışlardı. Antakya, Melikşah devrinden itibaren Büyük Selçuklulara bağlıydı ve şehrin valisi Yağısıyan, Dimaşk Meliki Dukak, Haleb Meliki Rıdvan, Hıms Emîri Cenâhüdd-evle, Musul’da bulunan Kürboğa ve civardaki diğer emîrlerden yardım istedi.²² Yağısıyan’dan gelen talebe kayıtsız kalmayan ve yardıma gitmeyi kabul eden Kürboğa, Musul ve el-Cezîre askerlerinden müteşekkil ordusuyla yola çıkarken civardaki emîrler de ona katıldılar.²³ Kürboğa gün geçtikçe kuvvetlenen ordusuyla harekete geçti ancak Antakya’ya gitmeden evvel yine Haçlıların elinde bulunan Urfa’yı kuşattı. Kürboğa, Urfa önlerinde çok kıymetli üç haftasını kaybetti ve bir kazanım elde edemedi oradan ayrılmak zorunda kaldı.²⁴ Antakya, Haçlıların eline geçtikten kısa bir süre sonra şehrin önlerine ulaşabilen Kürboğa ve müttelikleri, açlık sıkıntısı çeken Haçlı orduları karşısında mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.²⁵ Bu yenilgi Birinci Haçlı Seferi’nin başarıya ulaşmasındaki dönüm noktalarındandı. Mağlubiyetin sebeplerinden birisi belki de Urfa önlerinde kaybedilen vakitti ancak hadiseyi yalnızca bununla açıklamak yeterli olmayacaktır.²⁶ Burada yaşanan başarısızlığın birincil sebebi Selçuklu emîrlerinin rekabet hâlinde olmaları ve birbirlerine karşı hissettikleri güvensizliktir.²⁷ Aradaki rekabet Müslüman kuvvetlerin bir bütün olarak hareketini engellemiş ve hizipleşmeler neticesinde Kürboğa başarısızlıkla geri dönmüştür. Özellikle Kürboğa’nın bölgede artan gücü diğer emîrleri rahatsız etmiş ve olası bir zaferden sonra onun gücünü daha da artırıp kendileri üzerinde hâkimiyet kurmasından rahatsız olmuşlardır. Emîrler arasındaki bu rekabet İslâm dünyasını yaklaşık iki asır boyunca etkileyecek sonuçlar doğuracaktı. Başarısızlıkla sonuçlanan sefere Çökürmüş’ün bizzat katıldığına dair bir kayıt olmasa da onun Kürboğa’ya bağlı olduğu bilindiğinden sefere katıldığı yahut asker gönderdiği düşünülebilir.²⁸ Çökürmüş’ün bu denli önemli bir seferde Kürboğa’dan ayrı hareket etmesi ya da bölgedeki önde gelen emîrlerin iştirak ettiği bu hadiseye ilgi göstermemesi uzak ihtimallerdir.

Antakya önlerinde emîrlerin çekişmesinden kaynaklı mağlubiyetin sonuçları Müslüman dünyası için ağır olsa da emîrlerin tutumlarında bir değişiklik olmadı. Kürboğa, Gevherayın ve Çökürmüş gibi emîrler Berkıyaruk-Muhammed Tapar mücadelesindeki dengeleri yakından takip ediyorlardı. Kürboğa, daha fazla

²²Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, *Historia Ierosolimitana*, *History of the Journey to Jerusalem*, trc. Susan B. Edgington, Clarendon Press, New York 2007, s. 195; Fulcherius, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, trc. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969, s. 93; İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 134; Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, trc. A. C. Krey, Columbia University Press, I, New York 1943, 204-205; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, TTK Yay., I, Ankara 2008, 165; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yay., İstanbul 2013, s. 39; Özyayın, *Berkıyaruk*, s. 56; Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 59; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yay., Ankara 2018, s. 50.

²³Kürboğa’nın ordusunda Dimaşk Meliki Dukak, Atabeg Tuğtekin, Artukoğlu Sökmen, Hıms hâkimi Cenâhü’l-devle, Sincar’dan Arslantaş gibi önemli isimler bulunuyordu. Fulcherius, *a.g.e.*, s. 103-104; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 230; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 238; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 61. Albertus da müttelik Türk ordusunun nasıl kurulduğu ve kimlerin davet edildiğine dair detaylı bir anlatım sunmaktadır. Bkz. Albertus, *a.g.e.*, s. 259, 261.

²⁴Fulcherius, *a.g.e.*, s. 101; Albertus, *a.g.e.*, s. 265, 267; Willermus, *a.g.e.*, I, 245-246; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 2019, s. 196; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK Yay., I, Ankara 2013, 41-42; Özyayın, *a.g.m.*, s. 413; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 61.

²⁵Fulcherius, *a.g.e.*, s. 106; Albertus, *a.g.e.*, s. 331, 333; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 198; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 231; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 241; Runciman, *a.g.e.*, I, 190-191; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 46; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, trc. Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2014, s. 101; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 66.

²⁶Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Thomas Brosset, “The First Crusade and the Failure of Kerbogha’s Campaign from Mosul to Antioch (March-June 1098): A Re-evaluation”, *al-Masaq*, 36/3, (2024), s. 6, 7, v.d.

²⁷İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 230; İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 240-241; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 45; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, trc. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yay., İstanbul 2015, s. 87-88; Altan, *a.g.e.*, 78; Özyayın, *a.g.m.*, s. 417.

²⁸İbnü’l-Adîm, Antakya Haçlılar tarafından kuşatıldığında Yağısıyan’ın Kürboğa ve diğer tüm şark ümerâsından yardım istediğini kaydeder. Burada kast edilen şark emîrlerinden birisi Çökürmüş olmalıdır. Bkz. *a.g.e.*, s. 237; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 127. Benzer ifadeleri İbnü’l-Kalânîsî de kullanmıştır. Bkz. İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 134. Ebu’l-Ferec ise Selçuklu ordusunu tertip edenin Kürboğa olduğunu belirtir. Antakya’yı kurtarıp buradaki etkisini artırmak ve daha sonra Haleb üzerindeki emellerine ulaşmak isteyen Kürboğa’nın kendisine bağlı Çökürmüş’ü bu sefere çağırması ve ordusunu güçlendirmek istemesi makul bir durumdur. Bkz. Ebu’l-Ferec, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 171.

Muhammed Tapar’a bağlı kalmak istemiyordu ve Gevherayin’e bu konudaki serzenişlerini dile getirmişti. O, Muhammed Tapar ve Müeyyidü’l-mülk’ten hiçbir fayda görmediklerini belirterek Berkayaruk’un tarafına geçeceğini söyledi.²⁹ Bu esnada Gevherâyin’in yanında bulunan Çökürmüş, ülkesinde durumun kötüye gittiğini ifade ederek onların yanından ayrılrsa da taraf değiştirme hususunda Kürboğa ile ortak hareket ediyordu. Kürboğa’nın sözleri devrin ümerâsının genel tutumunun güzel bir özetidir. Şahsi kazanımların ne denli önemli olduğu ve yapılacak faaliyetlerin bu doğrultuda şekillendiği görülmektedir.

2. Musul Hâkimiyeti

Çökürmüş’ün kariyerindeki asıl yükseliş, Kürboğa’nın Zilkâde 495 (Ağustos-Eylül 1102) tarihinde Hoy yakınlarında ölmesiyle başladı. Bu durum, Çökürmüş’ün hedeflerine ulaşmasındaki büyük bir engelin kalktığının habercisiydi. Kürboğa’nın ölümünün ardından Musul’da oluşan yönetim boşluğu, Çökürmüş’ün ilgisini fazlasıyla çekmekteydi. Musul’un geleceği büyük bir soru işaretiydi ve görünürde iki isim şehrin hâkimiyeti için öne çıkıyordu. Bunlardan birincisi Kürboğa’nın halef tayin ettiği Sungurca diğeri ise yine kendi adamlarından Hısn-ı Keyfâ nâibi Türkmen Musa idi. Musul’a ilk olarak Sungurca gelmişti lakin şehrin âyanları Musa’yı davet ederek yönetimi ona devredeceklerini bildirmişlerdi. Sungurca başlangıçta Musa’nın kendisine biat etmek üzere geldiğini zannetmiş ve onu karşılamıştı. İkisi de taziyelerini dillendirip birbirleriyle samimi bir şekilde şehre girdiler. Birlikte at binen Sungurca ve Musa arasındaki konuşmanın seyri kısa sürede değişti. Başlayan tartışma neticesinde Kürboğa’nın naibi Sungurca orada öldürülmüştü.³⁰ Böylece Musul’un yeni hâkimi Türkmen Musa olmuş ve şehre girip Sungurca’nın adamlarına hilatler dağıtmıştı. Bölgede yeni bir hikâye başlasa da uzun soluklu olmayacak ve Musa’nın iktidarı kısa sürecekti. Musul’da yaşanan gelişmeler emîrlere dair bir okuma yapma imkânı sunmaktadır. Şehir üzerindeki hâkimiyet mücadelelerinin sultanın fermanı gereğince yapılmaması dikkat çekicidir. Musul bir süredir Selçuklu sultanının hâkimiyetinde olsa da şehirdeki mücadelenin aktörleri, ümerânın büyüklerinden Kürboğa’ya bağlı memlûklerdir. Kürboğa da esasen bir Selçuklu emîridir ancak kendisine bağlı memlûkler arasında da hiyerarşik düzen vardır.³¹ Hısn-ı Keyfâ kentine nâib ataması yahut kendi iradesiyle halef olarak Sungurca’yı seçmesi onun ne derece bağımsız hareket ettiğini gösterir. Selçuklu tahtı için veraset savaşlarının sürdüğü bu dönemde emîrlerin gücünü dengeleyecek bir unsur ön plâna çıkmaz. Emîrlerin desteğine ihtiyaç duyan hükümdarlar bu gibi hadiseleri çoğu defa görmezden gelmek zorunda kalmışlardır. Dengenin sağlanamadığı bu koşullarda Kürboğa ve benzeri emîrlerin sergiledikleri tavırlar Selçuklu devleti için bir beka problemi olmuştur.

Türkmen Musa bölgede tanınan güçlü emîrlere değildi ve onun beklenmedik biçimde Musul’a hâkim olması bu kent üzerinde uzun yıllardır plânlar kuran Çökürmüş’ün dikkatini çekmişti. Musa’nın kendisi için daha zayıf bir rakip olduğunu düşünerek harekete geçen Çökürmüş ilk olarak Nusaybin’i ele geçirdi.³² Çökürmüş’ün bu hamlesine karşılık Musa’nın hedefi ise Cezîre-i İbn Ömer olmuştu. Hedefine ilerleyen Musa, adamlarının ihanetine uğradığı için bir kazanım sağlayamadı. Çökürmüş muhtemelen Musa’nın adamlarıyla gizli bir görüşme yapmış ve bu sebeple Musa’nın adamları taraf değiştirmişti. Düşmanlarının askerlerini kışkırtmak ve onları maddî karşılıklar sayesinde kendi tarafına çekebilmek Çökürmüş’ün dikkat çeken bir özelliğidir. Kariyerindeki birçok hadisede savaşımadan önce düşmanını içeriden zayıflatmaya çalışmış ve harp meydanını son çare olarak görmüştür. Yaşanan ihanet sonrası eli zayıflayan Musa ise Musul’a dönmüş ve

²⁹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 242-243.

³⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 279-280

³¹Emîrlerin kendi memlûkleri olmasına dair bkz. Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History 11th-14th Century*, London 1988, s. 240; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, trc. Özkan Akpınar, İletişim Yay. İstanbul 2020, s. 237.

³²İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbnü’l-Verdî*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, II, Beyrut 1996, 13.

yaklaşan Çökürmüş tehdidine karşı müttefik arayışına girmiştir. Yardım istemek için başvurduğu isim ise Artuklulardan Sökmen'dir. Musa'nın Hısn-ı Keyfâ ve 10.000 altından oluşan teklifi Sökmen'in ilgisini çektiğinden yardım etmeyi kabul etmiştir. Sökmen'in mücadeleye dâhil olması Çökürmüş'ün Musul üzerindeki emellerini bir defa daha geciktirmiş ve yeni başladığı muhasarayı terk etmek zorunda kalmıştır.³³ Sökmen'i karşılamak için şehirden çıkan Türkmen Musa ise bir defa daha ihanete uğramış ve Kürboğa'nın memlûklerinden birkaçı tarafından öldürülmüştür. Musa'nın ölümü dengeleri yeniden değiştiren Sökmen kendisine vadedilen Hısn-ı Keyfâ'ya gitmişti.³⁴ Musul'un savunmasız kalması Çökürmüş'ün 496 (1102) tarihinde şehri ele geçirmesine fırsat vermişti.³⁵ Musul için yeni bir dönem başlamış ve zamanla şehir halkının büyük sevgisini kazanacak Çökürmüş'ün ilk hamlesi Musa'ya ihanet edenleri cezalandırmak olmuştur. Ardından ilk seferini Habur'u geçip civarda yaşayan Arap ve Kürt kabileler üzerine düzenlemiş böylece onları itaati altına almıştı.³⁶

Çökürmüş'ün el-Cezîre kentleri için verdiği ısrarlı mücadeleyi bölgenin ekonomik zenginliği üzerinden de okumak gerekir. Onun el-Cezîre'deki iktidarını ısrarla artırma sebeplerinin belki de en başında bölgenin verimliliğinin kendisine sağlayacağı zenginlikler vardır. Onuncu asırda yaşamış bir coğrafyacı, el-Cezîre'nin verimli arazilerinden ve halkının refahından övgüyle bahseder.³⁷ el-Cezîre geniş bir coğrafyadır ve bu tabir Nusaybin, Musul, Mardin, Sincâr, Âmid, Meyyâfârikîn gibi önemli şehirleri içerisine alan bir bölge için kullanılır.³⁸ Çökürmüş bu kentlerin hepsine hâkim olmasa da elinde tuttuğu Nusaybin büyük çiftliklere sahip önemli bir tarım arazisidir.³⁹ Bol sürüleri, kuvvetli hayvanları ve cam madenleri ile meşhur Nusaybin'in onuncu asrın son çeyreğindeki vergi miktarı milyonlarca dirhem değerindeydi.⁴⁰ Çağdaş bir müellif de şehrin zengin ticaretine değinir ve tırâz⁴¹ üretiminin kentte meşhur olduğunu ifade eder.⁴² Kalabalık bir nüfusa sahip Musul ise büyüklüğü ile Nusaybin'in birkaç katıdır. Şehrin içinde canlı bir ticaret hâkimdir ve içinde yüzlerce dükkan bulunan çarşıları, satılan ucuz ve kaliteli malları ile meşhurdur.⁴³ Endülüslü İbn Sâid'in belirttiğine göre, Musul'a bağlı beldelerde üretilen bakır yemek kapları civar hükümdarlar için hazırlanan meşhur ürünler arasındaydı ve bölgede dokunan ipek elbiseler büyük kıymet taşımaktaydı.⁴⁴ Musul yakınlarından geçen büyük ve küçük Zap Nehirleri de bölgedeki tarıma zenginlik katıyordu.⁴⁵ Bölgede bulunan Cezîre-i İbn Ömer ise üç kapılı surlarıyla güvenli ve aktif ticaret hayatının tüm canlılığıyla mevcut olduğu

³³İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 280.

³⁴Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2001, s. 143. İbnü'l-Ezrak burada hatalı bir kayıt düşerek Sökmen'in Musa'yı öldürüp akabinde Hısn-ı Keyfâ'yı ele geçirdiğini belirtir. Cezîre-i İbn Ömer'li müellif İbnü'l-Esir'in kayıtları bu hususta daha tutarlı gözükmetedir. İbnü'l-Ezrak eserinde, Çökürmüş'ün 495 yılında öldüğüne değinen rivayetlerden bahsederek bu konuyla ilgili başka bir tutarsızlık daha sergilemiştir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 269-270.

³⁵İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir*, s. 16; Sibt, *a.g.e.*, XX, 20. Bazı kaynaklar Musul şehrinin Çökürmüş'e Sultan Melikşah tarafından iktâ edildiğini söylerler. Osman Turan da benzer ifadeleri kaleme almıştır. Buna rağmen tarihsel süreç içerisinde bu bilginin hatalı olduğu görülmektedir. Bkz. Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yay., İstanbul 2018, s. 94; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, trc. Ahmed Ateş, TTK Yay., I, Ankara 1999, 127; Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2018, s. 90; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 205.

³⁶İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 280.

³⁷İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut 1996, s. 190; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı" *Osmanlı Araştırmaları*, sayı, 33 (2009), s. 37-39; E. Honingman, "Musul", *İA*, VIII, 740.

³⁸İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 189.

³⁹İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 191; *Hudûdu'l-Alem, The Regions of the World*, nşr. V. Minorsky, London 1937, s. 140, İdrisî, *Nüzhethü'l-Müşâtâk fî İhtirâku'l-Âfâk*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezidî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2020, s. 477; İstahrî, *Ülkelerin Yolları* trc. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020, s. 80; İbn Said, *Kitâbu'l-Coğrafya* nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970, s. 157.

⁴⁰İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 191.

⁴¹Halife, hükümdar ve devlet adamları için dokunan sıрма işlemeli ve yazılarla süslü elbiselerdir. Bkz. Nebi Bozkurt, "Tırâz", *DİA*, XLI, 112-114.

⁴²İdrisî, *a.g.e.*, s. 477.

⁴³İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 194.

⁴⁴İbn Said, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁵İbn Said, *a.g.e.*, s. 157.

bir şehirdi.⁴⁶ Ağaçlık ve sulak topraklara sahip şehrin kaynakları zengindi ve arazisi tarıma elverişliydi.⁴⁷ Ele aldığımız dönemden daha evvel yazılan kaynaklarda yahut çağdaş ve muahhar kayıtlarda el-Cezîre’nin zengin bir bölge olduğu ifade edilmektedir. el-Cezîre şehirlerinin sahip olduğu bu zenginlikler, şahsî servetlerini ve güçlerini artırıp egemenlik sahalarını genişletmek isteyen emîrlere için büyük câzibeye sahipti. Hem tarım arazilerinin verimliliği hem de ticaretin canlılığı Selçuklu emîrleri arasındaki rekabeti dalgalandırıyordu. Huberman’ın tarifıyla, o dönemlerde insanın zenginlik ölçütünü belirleyen en temel şey sahip olduğu toprak miktarıydı.⁴⁸ Selçuklular, Tuğrul Bey döneminden itibaren bölgeye ilgi duymuş; Ukayloğulları ve yerel yöneticiler hâkimiyetlerini kaybetmemek için mücadele etmişlerdi. Selçuklu emîrlere Kürboğa, Türkmen Musa, Çökürmüş, Çavlı Sakavu, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ve daha ileriki yıllarda Zengîler ile Eyyûbîler bu topraklar için mücadele vereceklerdi.

Çökürmüş, Musul’u ele geçirdiğinde yolu genç yaştaki İmâdeddîn Zengî ile kesişmişti. İmâdeddîn’in babası Kasîmü’l-devle Aksungur, Tutuş tarafından öldürülünce Kürboğa, kardeşimin oğlu dediği Zengî’nin vesâyetini üstlenmişti.⁴⁹ Kürboğa’nın ölümünün ardından Çökürmüş de aynı şeyi yaparak onu evladı gibi kabul etmişti. Çökürmüş ölene kadar Zengî onunla kalacaktı.⁵⁰ Zengî, ilerleyen yıllarda Musul’u ele geçirdiğinde Çökürmüş’e duyduğu vefa borcunu ödeyecekti. Zira ondan büyük iyilik gördüğünü söyleyen Zengî, Çökürmüş’ün oğlu Nâsîrü’l-dîn Kûrî’yi kendisine damat ettiği gibi büyük iktâlar da verecekti. Bir kroniğin kaydına göre Zengî, Kûrî’nin kıymetini kendi katında en yüksekte görerek büyük ihsanlarda bulunmuştu.⁵¹ Geleceğin meşhur komutanı Zengî’nin Musul’da himaye edildiği günlerde zengin el-Cezîre coğrafyası yalnızca Çökürmüş’ün ilgisini çekmiyordu ve büyük Türkmen beylerinden Artuk’un çocukları sınırları bir hayli geniş bu zengin topraklarda hâkimiyet tesis etme gayretindeydiler. Zira Artuklulardan Sökmen’in yeğeni Yâkutî b. Alp Yaruk, Kürboğa’ya esir düşerek Mardin’e hapsedilmiş ancak Artuk Bey’in eşinin ricası üzerine bir müddet sonra serbest bırakılmıştı. Hapis günlerini Mardin’de geçiren Yâkutî şehirden çok etkilenmiş ve burayı elde etme plânlarına başlamıştı. Şehrin yöneticisi Berkayaruk’un mugannîlerinden birisiydi ve Yâkutî gibi ihtiraslı bir kişi burayı ele geçirmekte zorlanmamıştı. Mardin hâkimiyeti hırslı Türkmen beyi için mutluluk verici olsa da yeterli değildi ve yeni hedefi Çökürmüş’e ait Cezîre-i İbn Ömer’di. Yâkutî’nin buraya düzenlediği baskın başarılı olmuş ve çok miktarda ganimet elde etmişti. Onun bu hareketi el-Cezîre’deki mücadeleyi daha da kızıştırmıştı.⁵² Gelişmeleri kısa sürede haber alan Çökürmüş, Artukluların üzerine gitti. Durumdan haberdâr olan Yâkutî ise bu esnada atına binemeyecek kadar hastaydı. Bundan istifade eden Çökürmüş ise hızlı bir saldırı başlatarak Artuklu kuvvetlerini geri çekilmeye mecbur bırakmıştı. Yaşanan çatışma esnasında gelen bir ok Artuklu beyinin sonunu getirmişti. Yâkutî’yi yerde can çekişir hâlde bulan Çökürmüş, onun yanına yaklaşıp serzenişte bulunmuş ve “*Ey Yâkutî seni bunlara yapmaya sevk eden neydi?*” demişti. Yâkutî herhangi bir cevap veremeden ölmüş; onun intikamını alma hissi de Artuk Bey’in eşini harekete geçirmişti. Öte taraftan bu kan davası Sökmen’e de bazı kazanımlar sağlayacak gibi gözüküyordu ve yaşananları bahane ederek Nusaybîn’i kuşatmıştı.⁵³ Türkmen Musa’dan Hısn-ı Keyfâ’yı alan Sökmen, o an için Çökürmüş’ün karşısındaki en önemli rakip konumundaydı. Sökmen için yeğenin ölmesi samimi bir kan davası yürütmek anlamına gelmiyordu zira Çökürmüş’ün gönderdiği kıymetli hediyelerle çok miktarda para

⁴⁶Cezîre-i İbn Ömer şehrinde bulunan yapılar hakkında İzzeddin İbn Şeddâd detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. İbn Şeddâd, *a.g.e.*, III, 213-215.

⁴⁷İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 194-195; İdrisî, *a.g.e.*, s. 475.

⁴⁸Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, trc. Murat Belge, İstanbul 2016, s. 20.

⁴⁹İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir*, s. 16.

⁵⁰Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, 103-104. İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 28; İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-dürer ve câmi’u’l-gurer*, VI, nşr. Salâhaddin el-Müneccid, Kahire 1961, 501; Sibt, *a.g.e.*, XX, 20.

⁵¹Ebû Şâme, *a.g.e.*, I, 104.

⁵²İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 317.

⁵³İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 317; İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, 16; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XXXIV, Beyrut 1993, 280-281.

Nusaybin kuşatmasını kaldırması için onu ikna etmişti. Çökürmüş’ün taziye için gönderdiği haberde “*Yâkutî savaş sırasında öldü katili de belli değil*” ifadesi vardı ve Sökmen geri dönmek için yeteri kadar sebebe sahip olduğuna inanmaktaydı. Yaşananların akabinde Mardin’in yeni yöneticisi Yâkutî’nin kardeşi Ali olacaktı ve o, farklı bir politika benimseyerek Çökürmüş’ün hizmetine girmişti. Artuklulardan Ali, şehrin yönetimini adamlarından birine bırakınca bu şahıs Sökmen’e dikkat çekici bir mektup gönderdi. Mektubunda yeğeni Ali’nin kenti Çökürmüş’e teslim etme niyetinde olduğunu söylüyordu.⁵⁴ Nusaybin’i alamayan Sökmen’in Mardin’i de Çökürmüş’e kaptırması büyük bir kayıp olacağı için harekete geçti. Mardin’e gelen Sökmen şehri ele geçirdi ve yeğenine kaleyi ailelerinin bekası için aldığını söyleyip ona Cebel-i Cûr’u⁵⁵ iktâ etti. Ali için Çökürmüş’e başvurmaktan başka bir seçenek kalmamıştı. Tehlikeli bir rekabetin yaşandığı bu coğrafyada rakipleri arasında tutunmak için zekice bir siyaset takip eden Çökürmüş, Ali’yi kontrol edebilmek adına ona 20.000 dinar para göndermişti. Ali zor duruma düşünce bu parayı yeniden istemiş, Çökürmüş ise gönderdiği mektupta bu talebini kabul edemeyeceğini çünkü artık kendisi için bir tehdit oluşturmadığını yazmıştı.⁵⁶ Artuklularla yaşanan problemlerin de gösterdiği üzere Çökürmüş rakipleri arasındaki dengeyi kurmakta başarılıydı ve temel politikası; kazanımları mümkün olduğunca az savaşılarak elde edebilmektir.

Çökürmüş, Artuklularla mücadeleye devam ederken Haçlılar da faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Özellikle Urfa Kontu Baudouin çevre kentler üzerinde büyük bir tehditti ve Antakya Prinkepsi Bohemund’un yardıma gelmesiyle daha da güçlenmişti. Her iki Haçlı liderinin amacı bölgedeki etki sahalarını genişletmekti. Bu sebeple güçlü bir yöneticiden mahrum Harran kenti uygun bir hedefti. Şehrin hâkimi Karaca, kendi memlükleri tarafından öldürülmüştü ve bu durum Haçlılara aradıkları fırsatı sunmaktaydı.⁵⁷ Diğer taraftan İslâm dünyasında yaşanan ayrılıklar Baudouin ve Bohemund’u cesaretlendiriyordu. Harran’ın Haçlılar tarafından ele geçirilmesi Suriye ve Irak Müslümanlarının bağlantısını zayıflatabilirdi. Kuşatmaya başlayan müttefik Haçlı birliklerinin temel stratejisi şehri açlığa mahkûm ederek direnci kırabilmektir. Muhasara Haçlılar için başarılı ilerlemiş ve Harran halkı açlık tehlikesi ile yüzleşmişti.⁵⁸ Harran kuşatması bölgedeki Müslüman liderleri endişeye düşürmüştü. Urfa, Antakya ve Kudüs şehirleri Haçlıların eline düştüğünden beri İslâm dünyasında bir karamsarlık hâkimdi ve Haçlı Seferlerinin başlangıcından itibaren I. Kılıç Arslan’ın gösterdiği başarılar dışında Müslümanların ciddi kazanımları olmamıştı. Bölgedeki Müslüman liderler arasında her ne kadar birlik bulunmasa da Harran’ın stratejik ve ekonomik değeri, şahsi anlaşmazlıkları geçici süreliğine geride bıraktıracak kadar fazlaydı. Haçlı tehdidinin uzaklaştırılması adına Çökürmüş ile Sökmen arasında bir ittifak kuruldu. Her iki lider o an için birbirleriyle çatışma hâlinde olsalar da bir süreliğine barış yapıp ortak tehdidi ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi. Haçlıların üst üste kazandığı başarılarından duyduğu rahatsızlığı kroniğinde sıklıkla dile getiren İbnü’l-Esîr için bu ittifak, cihat düşüncesinin kıymetli bir örneğidir. İbnü’l-Esîr’in değindiği cihat temasına rağmen Çökürmüş-Sökmen birlikteliği esas manada politik kaygıların dinî endişelere ağır bastığı bir ittifaktır ve özellikle Çökürmüş cephesinde politik farkındalığın daha güçlü olduğu görülecektir. Karaca’nın ölümünden sonra Harran yalnızca Haçlıların ilgisini çekmemişti ve Çökürmüş için de potansiyel bir hedefti. Ayrıca Harran’ın Haçlıların eline geçmesi el-Cezîre ve Musul’u da Haçlı tehdidi altına sokabilirdi.⁵⁹ Sökmen’in yahut bölgedeki diğer emîrlerin Haçlılarla mücadele edip Müslümanlar nezdinde prestij kazanması da Çökürmüş’ün isteyeceği bir durum değildi. Olası başarıya ortak olmak ve Musul valisi

⁵⁴İbnü’l-Verdî, *a.g.e.*, II, 16; Zehebî, *a.g.e.*, XXXIV, 281.

⁵⁵Diğer-ı Bekr ile Ermeniye bölgesi arasındaki bir kenttir. Günümüz Bingöl şehri ve dolaylarıdır. Mezîr döneminde halkın büyük çoğunluğu Ermeni ve Hristiyan’dı. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, nşr. Salahaddin el-Hevârî, el-Mektebetü’l-Asriyye, II, Beyrut 2014, 128.

⁵⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 317.

⁵⁷Runciman, *a.g.e.*, II, 33-34; Alan V. Murray, *Baldwin of Bourcq Count of Edessa and King of Jerusalem (1100-1131)*, Routledge, New York 2012, s. 63.

⁵⁸Willermus, *a.g.e.*, I, 456-457.

⁵⁹Runciman, *a.g.e.*, II, 33. Anonim Süryani vekayinâmesi Haçlı liderlerinin Meyyâfârikîn, Âmid ve Musul gibi kentleri ele geçirme düşünceleri olduğundan bahseder. Bkz. Tritton A. S. & Gibb, H. A. R., “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *JRAS*, 65 (1933), s. 78; Demirkent, *Urfa*, I, 91.

sıfatıyla Müslümanlar için savaştığına dair propaganda yapmak istiyor olmalıydı. Bu şartlar düşünüldüğünde Çökürmüş’ün bu sefere katılması bir gerekliliktir. Kaynaklar Çökürmüş için dinî hassasiyetleri yüksek bir profil çizmezler ve ona değinen eserler adaletinden bahsetmesine rağmen İslâmî kaygılarını anlatmazlar. Esasen bu durum devre değinen kroniklerin çok sık başvurduğu bir metottur ve cihat yapan liderlerin çeşitli vesilelerle dinî hassasiyetleri anlatılır ama bu durum Musul valisi için gözlemlenemez. Çökürmüş için çizilen profilin daha ziyade ihtiraslı bir karakteri işaret etmesi de onun bu sefere çıkışındaki motivasyonlarını göstermektedir.

Urfa ve Antakya Haçlılarının birlikteliğine karşı kurulan Çökürmüş-Sökmen ittifakı toplamda 10.000 kişilik süvari kuvvetinden müteşekkildi.⁶⁰ Sökmen beraberindeki 7.000 Türkmen atlısıyla sefere katılırken Çökürmüş’ün emrinde Türk, Arap ve Kürtlerden oluşan 3.000 süvari vardı. İki taraf arasındaki savaş Belih Nehri yakınlarında gerçekleşti ve uygulanan sahte ricat taktiği zaferin anahtarı oldu. Müslümanların geri çekildiğini görüp takibe geçen Haçlı ordusu 7 Mayıs 1104 tarihinde ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Özellikle Urfa kuvvetleri büyük bir yenilgi yaşadılar ve Baudouin, Sökmen’in adamları tarafından esir edilip karargâha getirildi.⁶¹ Bohemund ise kendisini takip eden Sökmen’den kaçmaya fırsat buldu. Harran yakınlarında elde edilen zafer Müslümanlar için önemliydi ve morallerin artmasına sebep olmuştu. Bu önemli zafere rağmen ordugâhta yaşanacak gelişmeler Çökürmüş-Sökmen ittifakının iç yüzünü gösterir nitelikteydi. Zira Haçlılardan elde edilen ganimetin büyük kısmı Sökmen’in adamları tarafından toplanmıştı ve Artuklu beyi o esnada Bohemund’u takip etmekle meşguldü. Bu durum Çökürmüş’ün askerlerinin tepkisini çekmiş ve ganimetlerden pay alamadıkları takdirde itibarlarının sarsılacağından yakınmışlardı. Bu anlaşılabilir bir şikayetti çünkü savaşların maddî kazanımı elde edilen ganimetti. Kazanılan bir savaşa rağmen ganimet elde edemeden dönme ihtimali askerleri huzursuz etmekteydi. Krizin yaklaştığını fark eden Çökürmüş, hızlı davranarak adamlarının gönlünü kazanacak hamleyi yapabildi. Ganimet elde etmenin bir diğer yolu da fidyelerdi ve Sökmen’in çadırında tutulan Urfa Kontu Baudouin bunun için en uygun isimdi. Çökürmüş, rakibi Sökmen’in orada bulunmayışından faydalanarak adamlarını onun çadırına gönderdi ve Baudouin’i ele geçirdi.⁶² Artuklular bunu engelleyemediler çünkü ordularının büyük kısmı Bohemund’u takip etmekle meşguldü. Sökmen ordugâhına dönünce yaşananları öğrendi ve memnuniyetsizliğini dile getirdi. Buna rağmen Çökürmüş ile savaşmayarak durumu kabullenmeyi tercih etti. İbnü’l-Esîr, Sökmen’in bunu dinî duygularla yaptığını ve kazanılan zaferin Müslümanlar nezdindeki sevincini gölgelemek istemediğini ifade eder. Sıbt İbnü’l-Cevzî de İslâm dünyasında oluşan sevinçten bahseder ancak Çökürmüş yahut Sökmen’e dinî rol yüklemekten geri durur ve yaşananlara dair kısa bir özet geçmekle yetinir.⁶³ Artuklu beyleri Sökmen, İlgâzi yahut Belek çeşitli vesilelerle Haçlılarla mücadele etmiş komutanlardı ve bu sebepten haklı bir şöhrat kazanmışlardı. Belki de Sökmen, başka bir hedefe yönelmek yerine Haçlıların yenilgisinden istifade etmeyi ve onların elinden daha fazla toprak almayı istiyordu. Zira Hısn-ı Keyfâ’daki varlığı henüz yeniydi ve bölgedeki gücünü artırması gerekiyordu. Harran zaferinin hemen akabinde Çökürmüş’ün peşinden gitmeyip Haçlı kalelerine saldırması bu doğrultuda yorumlanabilir. Ayrıca Çökürmüş o an için zayıf düşen Haçlılara kıyasla daha zorlu bir rakipti ve Musul gibi önemli bir kenti elinde tutuyordu. Girişilecek mücadele Sökmen’e büyük bir kazanım sağlamayabilirdi ve yeğeni Yâkutî’den kaynaklı yaşananların kendisine bir fayda getirmediğini yakın

⁶⁰İbnü’l-Ezrak, Çökürmüş’ün Sökmen el-Kutbî ile ittifak yaptığını kaydederek hatalı bir bilgi vermektedir. Bkz. İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 274; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 2015, s. 93-94.

⁶¹Albertus, *a.g.e.*, s. 693; Fulcherius, *a.g.e.*, s. 177-178; Radulfus Cadomensis, *Gesta Tancredi*, trc. B. S. Bachrach & D. S. Bachrach, Ashgate, Hampshire 2005, s. 165; Willermus, *a.g.e.*, I, 458-459; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 303-304; İbnü’l-Ezrak, *a.g.e.*, s. 271, 274; Ebu’l-Fidâ, II, 217; Sıbt, *a.g.e.*, XIX, 529; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 197; Demirkent, *Urfa*, I, 96; Altan, *a.g.e.*, s. 118; Murray, *a.g.e.*, s. 65; Jean Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Özge Özdemir, Selenge Yay. İstanbul 2022, s. 152; Ebru Altan, “Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla ilişkileri”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/IV (2014), s. 56; Christopher MacEvitt, “Edessa”, *The Crusades An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray, ABC-CLIO, California 2006, s. 382.

⁶²İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 303; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 224; Demirkent, *Urfa*, I, 96-97; Murray, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁶³Sıbt, *a.g.e.*, XIX, 529.

zamanda tecrübe etmişti. İbnü’l-Esîr belki de Müslümanların böyle bir zafere rağmen düştükleri ayrılıktan esef duyarak taraflardan birisini dinî gerekçelerle haklı göstermek istiyordu. Sökmen’in içinde bulunduğu durum bu şekildeyken Çökürmüş yeni hedefine ulaşmak için harekete geçmişti. Kazanılan zaferin ardından Urfa kontunu esir eden Çökürmüş’ün sıradaki hedefi ise savunmasız Harran’ı ele geçirmektir. Sökmen’in kendisine saldırmayacağını anlayan Çökürmüş’ün ilk hamlesinin Harran’ı kuşatmak olması esas gayesinin bir başka yansıması olarak yorumlanabilir. Ümerâ için toprak çok kıymetliydi ve Harran gibi etrafı surlarla örülü zengin bir şehir reddedilmesi zor bir fırsattı. Kuşatıp 497/1104 tarihinde⁶⁴ ele geçirdiği Harran’a adamlarını bırakan Çökürmüş bununla da yetinmeyecekti. Bu defa da Urfa’yı kuşatmaya karar vermişti.⁶⁵ Zira Harran Savaşı’na dinî misyon yükleme gayretinde olan kaynakların Çökürmüş’ün Harran ve Urfa hareketleri için böyle bir çabaya girişmemeleri de dikkat çekicidir. Harran’daki savaşın mağluplarından Tankred, Urfa’nın savunmasıyla görevlendirilmişti ve korku içindeki şehir Çökürmüş tarafından muhasara edildi. Çökürmüş, Harran’dan sonra büyük bir endişe içinde bulunan Haçlıların savunmasını aşamadı ve muhasarayı kaldırdı.⁶⁶ Öldürülen Haçlıların kesik başlarını beraberinde götüren Çökürmüş,⁶⁷ Müslüman ahaliye karşı propaganda yapmaktan geri durmamıştı. Rakibi Sökmen nâmına oluşan dinî imaja karşı Çökürmüş’ün de kendi şanını artırma isteği olarak değerlendirilebilecek bu hareket, Baudouin’in haksız şekilde ele geçirilmesinin üstünü örtme gayreti de olabilirdi. Politik hırsları için Harran’ı ve ardından Haçlılara ait Urfa’yı kuşatan Çökürmüş, hareketlerini meşrulaştırabilmek adına cihada bağlı kalarak zafer elde ettiğini göstermek istiyor olmalıydı.

3. Selçuklu Merkezî İdaresine Muhalefet ve Çökürmüş’ün Sonu

Haçlılarla mücadelesi Çökürmüş’ün topraklarını genişletmesini sağlamış ve bölgedeki etkisini artırmıştı. Bu iyi gidişata rağmen Büyük Selçuklu Devleti’nde yaşanan gelişmeler onu yeni bir tehlike ile yüzleştirecekti. Berkıaruk ve Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesi sona ermiş ve taraflar ülke topraklarını aralarında paylaşarak sulh yapmışlardı. Yapılan anlaşmadan önce Berkıaruk’a bağlı bulunan el-Cezîre bölgesi Muhammed Tapar’ın yönetim alanına dâhil edilmişti.⁶⁸ Berkıaruk ve Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesinin çeşitli evrelerinde taraf olmaktan geri durmayan Çökürmüş, yapılan anlaşmadan doğrudan etkilenmekteydi. Muhammed Tapar’ın Musul’a saldırmasından endişe eden Çökürmüş, daha evvel Müslim b. Kureyş tarafından yaptırılan ve yaklaşık üç yüz altmış burçtan müteşekkil⁶⁹ şehir surlarını güçlendirmiş,⁷⁰ kırsal alanda yaşayan insanları şehrin içine almış ve bu isteğine uymayanların mallarını yağmalamıştır.⁷¹ Bu sırada Erbil’e gelen Muhammed Tapar da gerekli hazırlıkları yaparak harekete geçmiş ve Musul’a ulaştığında Çökürmüş’e haber göndermişti. Geleceğin sultanı ve o an için devletin batı sınırlarını kontrol eden Muhammed Tapar, yalnızca itaat beklediğini ve Musul’da hutbenin kendi adına okutulmasını istediğini bildirmişti. Muhammed Tapar, elindeki mülkleri kaybetme korkusu taşıyan Çökürmüş’ün bu hissiyatını çok iyi bildiğinden isteklerini kabul ettiği takdirde onu yerinde bırakacağını da söylüyordu. Çökürmüş ise muhtemeldir ki Muhammed Tapar’ın vaatlerine güvenmediğinden bu teklifi reddetmişti. Buna rağmen ileri

⁶⁴İbn Şeddâd, *a.g.e.*, III, 52.

⁶⁵İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 304; Demirkent, *Urfa*, I, 101; Murray, *a.g.e.*, s. 65. Albertus hatalı bir kayıt düşerek kuşatmaya Sökmen’in de katıldığını belirtir. Bkz. *a.g.e.*, s. 695.

⁶⁶Runciman, *a.g.e.*, II, 36-37; Demirkent, *Urfa*, I, 103-104.

⁶⁷Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 227.

⁶⁸Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 34-35; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İsam Yay., I, İstanbul 2017, s. 216.

⁶⁹Sibt, *a.g.e.*, XIX, 360.

⁷⁰Çökürmüş şehrin surlarını yükseltmiş, üzerine kule inşa ederek sağlamlaştırmıştı. Ayrıca surların etrafına hendekler de kazdırmıştı. Bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 341, 367.

⁷¹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 310.

sürdüğü gerekçe ise doğruluğu sorgulanabilir bir ifadeydi ve Berkyaruk'un kendisine mektuplar gönderip şehri bir başkasına teslim etmemesini emrettiğini söylüyordu.⁷² Çökürmüş, saltanat mücadelesi esnasında kimi zaman Berkyaruk'un kimi zaman da Muhammed Tapar'ın tarafında yer almaktan çekinmemişti. Ayrıca onun Berkyaruk'a sadakat göstermesi için özel bir sebebi yoktu ancak Muhammed Tapar'ın kuşatmasına karşı Berkyaruk'un adını öne sürmesi anlaşılır bir durumdu. Çökürmüş'ün Selçuklu ailesinin iki üyesi arasında yapılan anlaşmayı tanımaması için geçerli bir sebebe ihtiyacı vardı ve göstermelik sadakati bunun en makul yolu gibi gözükmekteydi. Çökürmüş'ün bu tavrı, emîrlerin devlet nezdinde verilen kararlara dahi uymadığının güzel bir kanıtıdır. Kendi zenginliğini kaybetme tehlikesi yaşayan bir emîr, Selçuklu hanedanının bir mensubuna karşı savaştan çekinmemişti. Muhammed Tapar da bu durumun farkındaydı ve Çökürmüş ile yürüttüğü müzakereleri uzatmayıp kuşatmaya başlayacaktı.

Muhammed Tapar'ın bu kuşatma sırasında karşılaşacağı problem yalnızca şehrin güçlü surları değildi. Musul halkının Çökürmüş'e duyduğu büyük sevgi ve bağlılık⁷³ Selçuklu ordusunun işini zorlaştıran en önemli etkenlerdendi. Çökürmüş çıkarlarını korumakta yetenekli bir emîr ve halkının sevgisini kazanmayı da başarmıştı. Müslim b. Kureyş'in ölümünden sonra huzur bulamayan Musul halkı onun yönetiminde yeniden refahı yakalamıştı. Musul halkı Çökürmüş'e bağlı kalarak Selçuklu ordusuna karşı çetin bir savaş vermektedir. Özellikle şehir surlarında açılan küçük kapılardan çıkan Musul askerleri Muhammed Tapar'ın birliklerine büyük kayıp verdiriyordu. Selçuklu ordusunun surlarda açtığı gedikler ise güneş battıktan sonra Musul halkı tarafından büyük bir hızla kapatılıyordu. Çökürmüş'ün şehirde yaptığı stoklar sayesinde açlık riski yoktu ve muhasaranın uzatılması da kuşatmacılara bir fayda sağlamayacak gibiydi. Zîra şehirdeki fiyat dengesi korunmaktaydı ve büyük miktarda buğday bir dinardan yahut bunun daha fazlası arpa da yine aynı ücretten alıcı bulmaktaydı.⁷⁴ Benzeri bir durum Selçuklu ordusu için geçerli değildi. Çünkü Çökürmüş askerlerinin bir kısmını şehrin dışında bulunan Tell Ya'fer⁷⁵ bölgesinde bırakmıştı ve bu birlikler Selçuklu ordusuna baskın düzenliyor, onların lojistik ağına darbe indirdiyordu. Kuşatmanın gidişatı müdafilerin lehineyken Çökürmüş'ün elini zayıflatacak bir haber şehre ulaştı. Çökürmüş'ün Musul'daki savunmasını meşrulaştırmak adına bağlılığını öne sürdüğü Sultan Berkyaruk vefat etmişti ve şehri kuşatan Muhammed Tapar tahtın en güçlü adayydı. Bu yeni durum karşısında ne yapacağını düşünen Çökürmüş, şehrin ileri gelenleri ile görüştü ve onlar yaşanacak her hadisede destek olacaklarını bildirdiler. Durumu kendi emîrleriyle de istişare eden Çökürmüş'e verilen tavsiye, artık itaat edilecek tek ismin Muhammed Tapar olduğu ve daha fazla direnmenin bir fayda sağlamayacağıydı. Çökürmüş, Selçuklu veziri Sâdü'l-mülk'ün de tavsiyesiyle Musul'dan çıkarak Muhammed Tapar'ın huzuruna geldi. Onun gittiğini gören Musul halkı başına kötü bir iş gelmesinden endişe ederek kafalarına toprak saçmaya ve hüznü bir şekilde bağırmaya başlamışlardı.⁷⁶ Buna rağmen yolundan dönmeyen Çökürmüş, Selçuklu ordugâhında iyi karşılandı ve Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktı. İtaatini bildiren Çökürmüş'ü burada fazla tutmayan müstakbel Selçuklu sultanı onun hızlıca şehre dönmelerini ve halkının gönlünü ferahlatmasını buyurdu.⁷⁷ Taraflar arasında 498 yılının Safer-Cemâziyelevvel ayları (Ekim 1104-Şubat 1105) arasında⁷⁸ gerçekleşen savaş böylece son bulmuş, barış yapıldıktan sonra Çökürmüş geri dönmek için hazırlanmış ve Muhammed Tapar'ı şehre davet etmişti. Onun bu isteği reddedildi ve şehrin dışında, imzalanan barışın simgesi olarak ziyafet düzenlendi.⁷⁹ Muhammed Tapar bu süreci sakinlikle

⁷²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 310; İbn Haldûn, *el-İber*, nşr. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fıkr, III, Beyrut 1981, 608.

⁷³İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 310; Sibt, *a.g.e.*, XX, 14-15; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁴İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311.

⁷⁵Musul ve Sincar arasındadır. Bkz. Yâkût, *a.g.e.*, II, 50.

⁷⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁸Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

⁷⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 172.

yürütmüştü ve kendisine büyük zorluk çıkaran Musul hâkimini affetmiş gibi gözükse de bu tavrının ardında değişen önceliklerin etkisi bulunuyordu. Berkıyaruk ölmeden evvel oğlu Melikşah'ı veliaht ilân etmiş ve atabeg Ayaz da onun sultanlığını sağlayabilmek adına harekete geçmişti. Muhammed Tapar tahtı elde etmek için bu problemle uğraşmak zorundaydı ve Musul artık öncelikli mesele olmaktan çıkmıştı. Çökürmüş gibi kudretli ve halkı tarafından sevilen bir emîri yerinde bırakarak kuşatma ile vakit kaybetmek istemeyen Muhammed Tapar, Bağdad'a yönelmişti.⁸⁰ Çökürmüş, çekince duymadan Selçuklu ordusu ile savaşmış ve gelen barış tekliflerini reddederek hanedan üyeleri arasında yapılan anlaşmaya uymamakta ısrar etmişti. Selçuklu ümerâsı Melikşah'ın ölümünden itibaren devam eden saltanat krizi esnasında kendi konumunu güçlü tutmayı sürdürüyordu. Her ne kadar Muhammed Tapar saltanata geçtikten sonra emîrlere karşı otoritesini artırma çabalarına girişecek olsa da onlara duyduğu ihtiyaç devam edecekti. Emîrlar kendi otoritelerini korumaya onun devrinde de devam edeceklerdi ve yeni sultanın karşılaştığı ilk kriz Çökürmüş'e karşı yaşanmıştı.⁸¹ Musul'da yapılan barış, bazı problemlerin yalnızca ertelenmesini sağlayacaktı.

Musul kuşatmasının akabinde Bağdad'a giden ve yeğeni Melikşah'ı saltanattan uzaklaştıran Muhammed Tapar'ın yanında Çökürmüş de vardı. Sultan, atabeg Ayaz'ı öldürttüğünde Çökürmüş orada bulunmaktaydı ve görünüşe göre sultanla ilişkileri o an için yolunda gidiyordu.⁸² Musul'daki egemenliğini sağlama alan Çökürmüş'ün bundan sonraki mücadelesi Artuklular ve Haleb hâkimi Rıdvan'a karşı oldu. Haçlılar, Haleb ve civarındaki etkinliklerini artırıyorlardı ve Rıdvan onlara karşı bir sefer düzenleme niyetindeydi. İlgâzi, İspehbüd Sabâve ve Çökürmüş'ün damadı Sincar yöneticisi Alpı b. Arslantaş, girişeceği bu mücadelede Rıdvan'a destek sunmaya karar vermişlerdi. Bu ittifak kurulurken İlgâzi yeni bir fikir ortaya atıp Çökürmüş'e ait arazilere saldırmanın kendileri için faydalı olacağını belirtti. Eğer bu kentler ele geçirilirse oraldaki askerler ve maddi kaynaklar da kendi ellerine geçecek böylece daha da güçleneceklerdi.⁸³ Alpı b. Arslantaş bu öneriyi destekleyenler arasındaydı. Emîrların güce duydukları ilgi bu örnekte bir defa daha görülmüyordu. Neticede Çökürmüş, Musul'u bir ferman neticesinde almamış, kendi mücadelesi sonucunda buraya hâkim olmuştu. Benzer şekilde başka emîrlar de onun topraklarına ve zenginliğine göz dikebilmekteydi. İlgâzi bu düşüncesini Haçlılarla mücadele gibi daha dikkat çekici bir amaca dayandırıyor. İlgâzi bu sözleri söyleyerek Çökürmüş'ün Haçlılara karşı mücadele etmediğini de ima ediyor olmalıydı. Zira Çökürmüş'ü kurulan ittifaka davet etmeyip onun topraklarına göz dikmişti. Artukoğullarının uzun süredir Çökürmüş'le ilişkileri iyi değildi ve onun gücünü kırabilmek için İlgâzi iyi bir fırsat yakalamış gibi gözüküyordu. Bölgede Çökürmüş'e karşı mücadele edebilecek güce sahip az kişi vardı ve bunlardan birisi de Rıdvan'dı. İlgâzi onu ikna etmekte zorlanmadı ve Rıdvan 10.000 süvariden müteşekkil bir ordu ile Nusaybin'i kuşattı (Ramazan 499/Mayıs 1105). Kuşatma başladığında Çökürmüş'ün şehirdeki iki komutanı savunmayı örgütlediler ve kaleye çekilerek savaşmaya başladılar. Kuşatma esnasında Alpı ağır yaralandı ve kendi şehrine dönmek zorunda kaldı. Yaşı ilerleyen ve hastalıklarla mücadele eden Çökürmüş, bunlar yaşanırken Cezîre-i İbn Ömer yakınlarında bulunan Tanza⁸⁴ civarındaydı ve el-Hâmme denilen yerdeki şifalı su ile tedavi oluyordu.⁸⁵ Yaşlı ve tecrübeli bir isim olan Çökürmüş, daha önce giriştiği birçok mücadelede diplomatik becerilerini kanıtlamıştı. Yine aynı şeyi yapma niyetindeydi ve savaşmadan önce siyaseti kullandı. İlk olarak Rıdvan'a bağlı emîrlari kendi tarafına çekti ve daha sonra ona bir mektup göndererek Sultan Muhammed'in dahi kendisini mağlup edemediğini hatırlattı. Muhammed Tapar'ın Musul kuşatmasında başarısız olması görüldüğü

⁸⁰Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 230; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 219-220.

⁸¹Peacock, *a.g.e.*, s. 94; David Durand-Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, Oxon 2010, s. 173.

⁸²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 311-312, 314-315.

⁸³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 200.

⁸⁴Yâkut, *a.g.e.*, IV, 56.

⁸⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 200.

üzere Çökürmüş’ün saygınlığını artırmış ve bunu rakiplerine karşı kullanmıştı.⁸⁶ Rıdvan’a gönderdiği elçi vasıtasıyla ona bağlılık bildireceğini ve hizmetinde olacağını söyledi ancak Çökürmüş’ün bir şartı vardı. Eğer Rıdvan, müttefiki İlgâzi’yi yakalarsa Çökürmüş de ona biat edecekti.⁸⁷ Bu teklif Haleb hâkimi için cazipti ve Nusaybin’de yaşananların asıl sebebinin Haçlılar olmadığı görülmekteydi. Rıdvan’a Nusaybin’e saldırmasını tavsiye eden İlgâzi’nin gayesi Çökürmüş’e güç kaybettirerek bu bölgede kendisine bir gelecek kurabilmektir. Çökürmüş de durumun farkındaydı bu sebeple Rıdvan’ı ikna etmişti. Çökürmüş’ün etkisinde kalan Haleb hâkiminin İlgâzi ile arası açılmaktaydı. Çökürmüş, vehimli bir karaktere sahip Rıdvan’a gönderdiği haberciler ile düşmanlarını birbirinden uzaklaştırmayı başarmıştı ve çok geçmeden karşısındaki ittifak dağılacaktı. Zira Rıdvan, müttefikleriyle görüşerek Çökürmüş’e karşı savaşmanın bir manası kalmadığını, onun güçlü bir emîr olduğunu ve hep beraber Haçlılara karşı savaşmaları gerektiğini ifade ediyordu. Duruma sinirlenen İlgâzi ise Çökürmüş’e yakınlaşmasından dolayı Rıdvan’a cephe almıştı. Rıdvan’ın teklifi oldukça makuldü ve Haçlılara karşı girişeceği savaşta Çökürmüş gibi güçlü bir müttefiki yanında istiyordu. İlgâzi, Türkmenlerin kendisine katılmasıyla iyice güçlenmişti ancak beklemediği bir anda Rıdvan’ın adamları tarafından tutuklandı. Bu hadise Artuklu Türkmenlerini kızdırdı ve onlar da Haleb birliklerine saldırarak İlgâzi’yi kurtardılar. Yaşanan bu ayrılık neticesinde Rıdvan, Haleb’e dönmek zorunda kaldı.⁸⁸ Çökürmüş yaşananları Tell Ya’fer’de bulunduğu esnada öğrendi ve düşmanlarını savaşmadan bertaraf etmenin sevinciyle Sincar’a doğru yöneldi. Burada bulunan Alpi, şehir kuşatılınca dışarı çıktı ve Çökürmüş’ten bağışlanma diledi. Damadının ölüm döşegindeki hâlini görünce siniri yatışan ve onu affedip şehre geri gönderen Çökürmüş, kısa bir süre sonra Alpi’nin ölüm haberini aldı. Alpi’nin vefatı üzerine Sincar’ı ele geçirmek isteyen Musul birlikleri şehir halkının direnişi ile karşılaştı. Taraflar arasında yaşanan gerilime Alpi’nin amcası Temirek müdahale etti ve sükûneti sağladı.⁸⁹

Çökürmüş’ün rakiplerine karşı yürüttüğü başarılı politika bölgedeki otoritesini perçinlemekteydi. Çökürmüş her ne kadar sahip olduğu topraklarda bağımsız hareket etse de Selçuklu devletine vergi vermekle mükellefti. Onun artan otoritesi ve bunun getirdiği daha bağımsız hareket etme güdüsü vergilerini aksatmasına sebep oldu.⁹⁰ Çökürmüş’ten gelen ödemelerin aksaması yakın zamanda Musul’da yaşananları unutması zor olan Muhammed Tapar’a iyi bir fırsat sunmaktaydı. Hızlı bir şekilde Çökürmüş’ün Musul’daki vazifesinden azline karar kıldı ve şehrin iktâsını bir başka emîri Çavlı Sakavu’ya verdi.⁹¹ Muhammed Tapar devrinde devletin emîrlere karşı politikasında büyük bir değişiklik olmamıştı. Muhammed Tapar, bir emîrin gücünü kırabilmek adına onun iktâsını bir başkasına veriyor ve böylece kendi otoritesini sağlamlaştırmak istiyordu. Sultanın tercih ettiği Çavlı Sakavu da o sırada Fars bölgesinde isyan hâlinde bulunuyordu. Sığındığı bir kalede isyanını sürdüren Çavlı, üzerine gönderilen Mevdûd b. Altuntekin’in tüm çabalarına rağmen teslim olmamıştı. Muhammed Tapar’ın şahsi yüzüğünü göndermesi neticesinde isyandan vazgeçen Çavlı’ya verilen Musul iktâsı hem bir isyanı sonlandırmaya yaramış hem de asi tavırlar sergileyen bir başka emîrin sonunu getirmeyi hedeflemişti. İbnü’l-Kalânîsî bu konuya değinirken daha farklı bir anlatım sergiler ve sultanın Çavlı’yı Haçlılarla mücadele ile vazifelendirdiğini, Sadaka ile Çökürmüş’ten de ona maddî yardımda bulunmalarını istediğini aktarır. Ayrıca sultan Rahbe ve Fırat’ın kenarındaki yerleri de Çökürmüş’e iktâ etmiştir. Müellifin kaydına göre bu istekler hem Sadaka’nın hem de Çökürmüş’ün ağırına gitmiş ve Musul hâkimi isyan

⁸⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 201.

⁸⁷İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326.

⁸⁸İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 327; Ali Sevim, “İlgâzi Necmeddin” *DİA*, XXII, 89.

⁸⁹İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 327.

⁹⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 339; Ebu’l-Ferec, *a.g.e.*, II, 345; Peacock, *a.g.e.*, s. 94; Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu” *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2011), s. 43.

⁹¹İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 339; Sibt, *a.g.e.*, XX, 14; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 137; Murray, *a.g.e.*, s. 67; Piyadeoğlu, *a.g.m.*, s. 43. Cenâbi, Çökürmüş’ün hükmettiği toprakların genişliğine özellikle vurgu yapar. Bkz. Cenâbi, *el-‘Aylemü’z-Zâhir*, trc. Muharrem Kesik, Selenge Yay., İstanbul 2023, s. 58.

etmeyi tercih etmiştir.⁹² Musul gibi büyük bir kentin ardından Rahbe iktâsı Çökürmüş’e yeterli gelmemiş olmalıdır.

Yeni iktâsına yönelen Çavlı ise ilk olarak Bağdad’a geldi ve oradan Musul istikametinde bulunan Bevâzic’e giderek şehri yağmalattı. Çökürmüş yaklaşan tehlikeden haberdar olmuştu. Bevâzic’te yaşananlar çevredeki emîrleri rahatsız etmiş, Erbil’de bulunan Ebü’l-Heycâ b. Mûsek el-Kürdî el-Hezebânî aceleyle Çökürmüş’e haber göndererek yardıma gelmediği takdirde Çavlı’nın tarafına geçmek zorunda kalacağını bildirmişti.⁹³ Gelen haber Musul hâkimini endişelendirmişti ve değerli bir müttefiki kaybetmek istemiyordu. Aceleyle yola çıkan Çökürmüş’ün tüm ordusunu toplamaya vakti kalmamıştı ve yalnızca Musul birlikleri yanındaydı. Dicle’yi aşan Çökürmüş, Erbil yakınlarına geldi ve Bâkelba Köyü’nde müttefikleriyle buluştu. Çökürmüş için bu yolculuk zorlu geçmiş olmalıydı çünkü yaşı ilerlemişti ve felç geçirdiği için bir araç içerisinde taşınıyordu. Etrafına topladığı 2.000 kişilik kuvvet, Çavlı’nın birliklerinin iki katıydı. Ayrıca Çavlı’ya karşı alacağı muhtemel zaferin kendi prestijini çok daha büyük bir noktaya taşıyacağını farkındaydı. Dolaylı olarak Muhammed Tapar karşısında bir defa daha muzaffer olma fırsatı ilgisini çekiyordu. Savaş başladığında Çavlı düşmanın merkezine saldırdı ve Çökürmüş’ün ordusu beklenmedik şekilde dağıldı. Adamları felçli olduğu için kaçamayan efendilerini geride bıraktılar. Çökürmüş’ün yanında maiyetinden yalnızca bir kişi kalmıştı. Rikâbdarı büyük bir şevkle onu savunuyordu. Bu kişi öldürülünceye kadar Çökürmüş ele geçirilemedi ancak sonrasında yakalanarak Çavlı’nın huzuruna getirildi.⁹⁴ Esaret Çökürmüş için iyi geçmiyor; Çavlı da en az kendisi kadar hırslı bir karaktere sahip olduğu için hasta tutsağına iyi muamele göstermiyordu. Çavlı, savaş ganimetlerini ve tutsağı Çökürmüş’ü yanına alarak Musul önlerine gitti. Mağlubiyetin haberi şehirde duyulunca Musul ileri gelenleri savunma tedbirlerini alıp Çökürmüş’ün 11 yaşındaki oğlu Zengî’yi başa geçirdiler. Yönetim kale muhafızı Guzoğlu’nun elinde toplandı ve o, Seyfû’d-devle Sadaka, Aksungur el-Porsukî ve I. Kılıç Arslan’a haber gönderip Musul’un yardımına gelmelerini istedi. Eğer gelip Çavlı’yı mağlup ederlerse şehri onlara teslim edeceğini bildiriyordu.⁹⁵ Musullular savunma tedbirleri alırken Çavlı da ordusunu Emîr Kirmâvî b. Horasan gibi isimlerle güçlendirmiş ve Çökürmüş’ü şehrin önünde açtıkları bir çukura koyarak başına nöbetçiler dikmişti. Çavlı, şehrin teslim olmasını istese de bu reddedilmişti. O, Musul halkının direncini kırabilmek adına Çökürmüş’ü her gün bir katıra bindirerek surların önünde dolaştırıyor ve aşağılıyordu. Bu durum bir süre devam etti ancak Musullular teslim olmadılar. Esas problem Çökürmüş’ün içinde bulunduğu koşullardı. Zira yaşı ve hastalığından dolayı uğradığı muameleler kendisine ağır gelmekteydi. Ömrünün son günlerini bu şekilde yaşayan ve gittikçe hastalığı şiddetlenen Çökürmüş çektiği eziyetlere daha fazla dayanamayarak 500 (1107) senesinde hayatını kaybetti.⁹⁶ Onun ölümüne dair farklı rivayetler de bulunmaktadır.⁹⁷ Bunlardan birisini İbnü’l-Kalânîsî ve ondan naklen Sıbt İbnü’l-Cevzî aktarır. Onların kaydına göre Çavlı, esirine kötü muamelede bulunarak başını kestirmiştir.⁹⁸

el-Cezîre’nin büyük kentlerine hâkim olarak güçlü bir otorite kuran Çökürmüş’ün ölümü de bazı problemleri doğurmuştu. Mirasının paylaşımı sorun olmuştu ve şehrin yeni hâkimi aileden birisi olmamıştı. Musul

⁹²İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156.

⁹³İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 339-340.

⁹⁴İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 340; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 221-222; Ebu’l-Ferec, *a.g.e.*, II, 345; ayn.mlf, *Muhtasar*, s. 172; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVII, 63; Murray, *a.g.e.*, s. 67; Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 207; Piyadeoğlu, *a.g.m.*, s. 44.

⁹⁵İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 342; Sıbt, *a.g.e.*, XX, 14; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 222; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVII, 63-64; Özyayın, *Muhammed Tapar*, s. 60.

⁹⁶İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 341; Ebu’l-Ferec, *Tarih*, II, 345; ayn.mlf, *Muhtasar*, s. 172; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVII, 63; Ebu’l-Fidâ, *a.g.e.*, II, 222; İbnü’d-Devâdârî, *a.g.e.*, VI, 501; Cenâbî, *a.g.e.*, s. 58; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, TTK Yay., I, Ankara 2013, s. 221; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 137; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 535; Sarıcı, *a.g.e.*, s. 207-208.

⁹⁷Sarıcı, *a.g.e.*, s. 208.

⁹⁸İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; Sıbt, *a.g.e.*, XX, 14. Süryani Mikhail hadiseleri daha farklı aktarmaktadır. Bkz. Süryani Mikhail, *Vekayiname*, trc. Hrant D. Andreasyan, 1944, (TTK Yayınlanmamış Nüsha), s. 51.

şehri, Selçuklu ailesinin bir diğer koluna mensup Kılıç Arslan tarafından ele geçirilmişti. Çökürmüş’ün oğlu Zengî ise babasının mirasına sahip çıkacak kudrette değildi ve yeni efendisine itaatini bildirmişti. Çavlı şehri alabilmek için Kılıç Arslan ile savaşmak zorunda kaldı ve ancak onu mağlup edebildikten sonra Musul’a hâkim olabildi. Kılıç Arslan’ın Çavlı karşısında mağlup olup vefat etmesi Musul’u tamamıyla savunmasız bırakmış ve Çökürmüş’ün yakınları şehri ona teslim etmek zorunda kalmışlardı. Çavlı’nın ilk işi zenginliği ile meşhur⁹⁹ Çökürmüş’e ait malları müsadere etmek oldu. Musul’un yeni efendisi Çavlı, Çökürmüş’ün aile fertlerinin yönetiminde bulunan kentleri de kontrol etmek istiyordu ve Cezîre-i İbn Ömer’de yaşayan oğlu Habeşî’nin üzerine gitti. Bir müddet kuşatma devam etse de maddî çıkarlar yine devreye girdi ve Habeşî gönderdiği 6.000 dinar ile çeşitli hediyeler sayesinde barışı satın alabildi.¹⁰⁰

Sonuç

Şemsü’l-devle Çökürmüş, kısa sürede birçok hadiseye dâhil olmuş, başarılı kabul edilebilecek bir emîrdi. Onun başarılı olduğunun belki de en önemli delili hükmettiği kentlerdeki halkın kendisine duyduğu sevgiydi. Bu başarısını sağlarken tutarlı bir politika takip eden Çökürmüş, önüne çıkan fırsatları değerlendirmişti. Politik zekası oldukça fazlaydı ve kurduğu ilişkilerde kendi menfaatlerini koruma hususunda başarılıydı. Özellikle Selçuklu devletinde yaşanan taht mücadelesi onun gücünü daha da artırmasını sağlamıştı. Çökürmüş bu yönüyle kendi devrindeki diğer emîrlerin güzel bir özetini sunmaktadır. Melikşah devrinin genişleyen askerî ve bürokratik sınıfında kendisine yer edinin devlet içerisinde yükselmeye başlayan emîrler, zayıflayan merkezî yönetimle birlikte şahsî iktidarlarını artırma gayretinde olmuşlardır. Bu iktidar mücadelesinde Musul’u ele geçiren Çökürmüş belki de kendisinin dahi beklemediği bir hızla el-Cezîre’nin en meşhur ismi olmuştu. Çalışmadaki örneklerin gösterdiği üzere bir emîrin güçlenmesi dikkat çekmekte ve zenginlikten pay almak isteyen diğer rakipleri kendisine düşman etmekteydi. Bu durum Çökürmüş’ü de savaşmaya mecbur bırakmış ancak politik zekâsı onu birçok mücadeleden rahatlıkla kurtulmasını sağlamıştı. Çökürmüş’ün gücü belki de Muhammed Tapar’a meydan okumasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Musul emîri olarak Selçuklu taht varisleri arasında yapılan anlaşmayı tanımamış ve savaşmayı tercih etmişti. Çökürmüş, Musul’u Muhammed Tapar’a karşı başarıyla savunmasının propagandasını yapmaktan geri durmamış ve rakiplerine göz dağı vermişti. Nihayet-i kelâm Selçuklu Devleti özellikle Melikşah’ın ölümünden sonraki yıllarda büyük bir sarsıntı geçirmiş ve bunun hem bir sebebi hem de sonucu olarak emîrler büyük kudret kazanmışlardır. Emîrlerin kazandığı gücün denetlenememesinin devleti ne gibi zararlara uğrattığı görülmektedir. Zira emîrlerin güçlenmesi devletin zayıflamasına sebep olduğu gibi yaşanan kargaşalar emîrleri daha da güçlendirmiştir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Burak Nazif Sarıcı (Arş. Gör.)
Author Details	¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye 0000-0002-9717-9048 buraksarici95@gmail.com

⁹⁹İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 156; Sıbt, *a.g.e.*, XX, 14-15.

¹⁰⁰İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 345; Metin Tuncel-Abdülkerim Özeydin, “Cizre”, *DiA*, VIII, 38.

Kaynakça | References

- Albertus Aquensis, *Liber Chiristiane Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae, Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, trc. Susan B. Edgington, Clarendon Press, New York 2007.
- Altan, Ebru, “Suriye Selçuklu Meliklerinin Haçlılarla İlişkileri”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/IV (2014), s. 51-64.
- _____, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yay., Ankara 2018.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, trc. Ekin Duru, Say Yay., İstanbul 2014.
- Bozkurt, Nebi, “Tirâz”, *DîA*, XLI, 112-114.
- Brosset, Thomas, “The First Crusade and the Failure of Kerbogha’s Campaign from Mosul to Antioch (March-June 1098): A Re-evaluation”, *al-Masaq*, 36/3, (2024), s. 281-303.
- Cenâbi, el-’Aylemü’z-Zâhir, trc. Muharrem Kesik, Selenge Yay., İstanbul 2023.
- Çevik, Adnan, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı” *Osmanlı Araştırmaları*, sayı, 33 (2009), s. 35-64.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yay., İstanbul 2013.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK Yay., I, Ankara 2013.
- Durand-Guedy, David, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, Oxon 2010.
- Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn fî Ahbâri’l-Devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, Risâletu’l-Âlemiyye, I, Beyrut 2017.
- Ebu’l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., II, Ankara 1999.
- Ebu’l-Ferec, *Târîhu Muhtasarî’l-Düvel*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Ebu’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, thk. Mahmud Dayyub, II, Beyrut 2000.
- Fulcherius, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, trc. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969.
- Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, trc. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yay., İstanbul 2015.
- Honingman, E. “Musul”, *İA*, VIII, 738-741.
- Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, trc. Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul 2016.
- Hudûdu’l-Alem, The Regions of the World*, nşr. V. Minorsky, London 1937.
- İbn Haldûn, *el-İber*, nşr. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dârü’l-Fikr, III, Beyrut 1981.
- İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, Beyrut 1996.
- İbn Said, *Kitâbu’l-Coğrafya* nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin Şeyyâl, I, Kahire 1957.
- İbnü’l-Devâdârî, *Kenzü’l-dürer ve câmi’u’l-gurer*, VI, nşr. Salahaddin el-Müneccid, Kahire 1961.
- İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb min Târîhi Haleb*, nşr. Halil el-Mansur, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, trc. Abdülkerim Özaydın, X, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İbnü’l-Esîr, *et-Târîhu’l-Bâhir fî’d-Devleti’l-Atâbekiyye*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymat, Kahire 1963.
- İbnü’l-Ezrâk, *Târîhu’l-Fârikî*, nşr. Bedevi Abdüllatif Avad, Kahire 1959.
- İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbnü’l-Verdî*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, II, Beyrut 1996.
- İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müşâtâk fî İhtirâku’l-Âfâk*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezidî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2020.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları* trc. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.
- İzzeddîn İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-hatîre fî zikri ümerâ’î’s-Şâm ve’l-Cezîre*, nşr. Yahya Zekeriyâ Abbâre, III, Dimaşk 1978.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yay., Ankara 2020.
- Kesik, Muharrem, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, Timaş Yay., İstanbul 2018.
- _____, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021.
- Lambton, Ann K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History 11th-14th Century*, London 1988.
- MacEvitt, Christopher, “Edessa”, *The Crusades An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray, ABC-CLIO, California 2006, s. 379-385.
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016.
- _____, *Selçuklular Makaleler*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

- Murray, Alan V., *Baldwin of Bourcq Count of Edessa and King of Jerusalem (1100-1131)*, Routledge, New York 2012.
- Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yay., İstanbul 2018.
- Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûnî’l-Edeb*, nşr. Necib Mustafa Fevvaz-Hikmet Keşli Fevvaz, XXVII, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa”, *Tarih Dergisi*, sayı, 36 (2000), s. 405-421.
- _____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İÜ Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1990.
- Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, İsam Yay., I, İstanbul 2017.
- Peacock, A. C. S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, trc. Özkan Akpınar, İletişim Yay. İstanbul 2020.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlu Sakavu” *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2011), s. 37-60.
- Radulfus Cadomensis, *Gesta Tancredi*, trc. B. S. Bachrach & D. S. Bachrach, Ashgate, Hampshire 2005.
- Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, trc. Ahmed Ateş, TTK Yay., I, Ankara 1999.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi’ü’t-Tevârîh*, trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2018.
- Richard, Jean, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Özge Özdemir, Selenge Yay. İstanbul 2022.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, TTK Yay., I-II, Ankara 2008.
- Sarıcı, Burak Nazîf, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Sevim, Ali - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Sevim, Ali, “İlgazi Necmeddin” *DİA*, XXII, 89-90.
- _____, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092 – Şubat 1095)”, *Belleten*, 27/107, (1963), s. 411-435.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târihi’l-A’yân*, nşr. Muhammed Enes Elhin, Kamil Muhammed el-Karat, İbrahim ez-Zeybek, XIX-XX, Risâletü’l-Âlemîyye, Beyrut 2013.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 2015.
- _____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, II, İstanbul 1999.
- Süryani Mikhail, *Vekayiname*, (trc. Hrant D. Andreasyan) 1944, (TTK Yayınlanmamış Nüsha).
- Tritton A. S. - Gibb, H. A. R., “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *JRAS*, 65 (1933), s. 69-101.,
- Tufantoz, Abdurrahim, “Mervânîler”, *DİA*, XXIX, s. 230-232.
- Tuncel, Metin - Abdülkerim Özaydın, “Cizre”, *DİA*, VIII, s. 37-39.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 2019.
- Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, trc. A. C. Krey, Columbia University Press, I-II, New York 1943.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, nşr. Salahaddin el-Hevârî, el-Mektebetü’l-Asriyye, II, Beyrut 2014.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, TTK Yay., I, Ankara 2013.
- Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XXXIV, Beyrut 1993.

